

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 433.908

Марія Луценко

ФОРМУВАННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЯК ЕКОНОМІЧНИЙ ЧИННИК ГЕНЕЗИ ДВОРЯНСТВА СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XVIII СТ.

У статті проаналізовано земельне володіння козацької старшини. Показано ставлення уряду до козацької верхівки губернії. Зроблено висновок стосовно місця, яке посідала старшина у соціальній ієрархії суспільства.

Ключові слова: землеволодіння, дворяни, старшина, маєток, козацтво.

Актуальність теми дослідження обумовлюється зростанням інтересу вітчизняної науки до шляхів формування соціально-економічної бази українського суспільства. В історичному аспекті представляється важливим розглянути етапи наближення козацької старшини до дворянства, бо саме вона була невід'ємним елементом соціально-класової структури суспільства в кінці XVIII – першій половині XIX ст. В руках цього стану були зосереджені всі ключові посади в центрі і на місцях Російської імперії.

Наукова новизна полягає у тому, що у статті на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також аналізу архівних матеріалів досліджено соціально-економічні чинники, які призвели до зміцнення козацької старшини Слобідсько-Української губернії у XVIII ст.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні відносини в Російській імперії.

Предмет дослідження – земельна власність козацької старшини Слобідсько-Української губернії.

Мета статті полягає у дослідженні формування землеволодіння козацької старшини як економічного чинника генези дворянства Слобідсько-Української губернії у XVIII ст.

Основу джерельної бази публікації складають архівні матеріали Державного архіву Харківської області. Деякі з них публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Важливим у розширенні документальної бази соціально-економічного життя Слобідсько-Української губернії є дослідження Д. Багалія [1]. У працях А. Слюсарського проаналізовано економічне становище козацької старшини [6]. Вплив держави на урегулювання відносин між представниками старшини стосовно межування земельних ділянок досліджував Н. Петров [4].

На початку XVIII ст. козацька старшина зміцнювала свої позиції, дбаючи про особисті соціально-економічні потреби: фактично усунення від участі у прийнятті рішень та обіймання вищих посад рядовим козацтвом.

Треба зазначити, що колишні служиві особи мали змогу за свої заслуги перед державою, а саме отримання певного чину, відноситись до шляхетства. Згідно з "Табелем про ранги" цей стан поділявся на спадкове та особисте. Перші мали право володіти нерухомим майном, тобто маєтком із селянами і нести обов'язкову службу цареві. Другі, такого права не мали, вони отримували дворянство за особисті заслуги (при досягненні 14 класу на цивільній службі).

Катерина II жалуваною грамотою від 1785 року затвердила право користування маєтками тільки за спадковим дворянством.

На Слобожанщині спочатку існувало дрібне козацьке землеволодіння. З часом виникло крупне феодальне землеволодіння козацької старшини та російського дворянства. Російський уряд пропонував служилим людям за варту службу оселятися на кордоні держави, надаючи землі у власність.

Уряд вимагав чіткого визначення представниками місцевої влади кількості земель для виділення кожній сім'ї, у відповідності до її службового стану, визначалася певна площа землі для будинку та господарських потреб. Наприклад, орної землі – полковникам 10 четій (5 га); обозному, писареві, сотникам, осавулам – 5 четій (2,5 га), рядовим козакам – 3 четі (1,5 га) [1, с. 308].

Траплялось так, що спочатку займалась певна ділянка землі, а вже пізніше переселенці отримували грамоти на володіння. Наприклад, грамота Петра I белгородському воеводі Шереметьєву, зазначала, що старшині та козакам Сумського, Охтирського, Харківського полків "землями и всякии угоды велено владеть по заимкам, кто что занял, и жалованные грамоты на такие заимочные земли им даны..." [7, с. 160–161].

Спочатку російський уряд надавав землі у приватне володіння з загального фонду місцевих земель. Пізніше влада робила це за рахунок козацьких і селянських общинних наділів. Полковники слобідських полків мали право розпоряджатися полковими земельними фондами.

Влада широко підтримувала й узаконювала ініціативу старшин-поміщиків у придбанні земель шляхом різних угод. Були такі випадки, коли починалися суперечки стосовно захоплення земельної ділянки, якою вже володіли. Наприклад, поміщик Протопопов силоміць захопив ділянки села Руські Тишки Харківського повіту "приналежащую оному селу из давних лет бесспорно" [2, арк. 9].

Це не окремих випадок, суперечка стосовно землі, могла виникнути і у самій родині. Так, поміщиця Зміївського повіту Ф. Андрєєва зверталася за допомогою до губернатора Слобідсько-Української губернії Ф. Сабурова, звинувачуючи свого пасинка, капітана Андрєєва у тому, що він, після смерті свого батька, незаконно заволодів хутором, "покосами 370 дес.", лісом та "сенокосним лугом", будівлею "о пяти покоях" – усе було начебто зроблено за її кошти, тому права він не мав володіти такими "багатствами" [2, арк. 5].

Майнова нерівність серед слобожан існувала вже під час переселення та перших років існування слобод. Основою матеріального буття тодішнього суспільства була земля.

Важливою рисою виділення козацької старшини були зміни в її соціальному світогляді. Усвідомлення представниками старшинського прошарку свого місця й ролі у цій спільноті і у тодішній прикордонній російській системі.

На той час виділялась група землевласників Слобідсько-Української губернії, а саме Донці і Квітки, Шидловські і Кондратьєви, Перехрести-Осипови тощо. Так, Г. Кондратьєв, прибувши з Правобережної України, разом із групою переселенців, зайняв територію Суминого городища. Він використовував своє становище полковника для присвоєння козацько-селянської громадської землі [6, с. 45].

Царський уряд підтримував його прагнення. Жалуваними грамотами підтверджував власність на землю. У Кондратьєвих, згідно з відомостями Генерального межування 1785 р., зосереджувалося понад 119 тис. десятин (дес.) землі. Наприклад: у Рясному – 3872 дес.; Великому Бурлуку – 9383 дес.; Хотені – 7640 дес. тощо [7, с. 151].

Щодо землеволодіння Єрофія Донця, родоначальника перших харківських полковників, то воно пов'язувалося з незначного помісного жалування "для служби". Полковник Г. Донець захопив частину землі села Бабаї, побудував млини, завів хутори, заснував с. Березове. Донці у 80-х рр. XVII ст. освоїли ділянки землі поблизу Харкова, села: Основу, Данилівку, Черкаське, Кременне, Борки, Рогозянку, Стару й Нову Водолагу, Коротич, Жихорь і Гиевку [7, с. 103].

Значно розширили свої володіння на межі XVII–XVIII ст. сімейства Донців і Захаржевських, пов'язані шлюбними відносинами. Можна зазначити, що захоплення землі мерезьянського козака Прядки й призвело до заснування с. Каравань, а також приєднання пасовища та косовиці у "дачах" Соколовської сотні. Основна частина земель цих родин перейшла до зятя Ф. Донець-Захаржевського, князя Я. Крапоткина, що розширював свої володіння [6, с. 46].

Родина слобідських поміщиків Квіток, у минулому козацьких старшин, також почала своє землеволодіння з невеликого помісного жалування в середині XVII ст. Особливо швидко їх володіння зросли з першої чверті XVIII ст. Григорій Семенович Квітка, харківський полковник, захопив багато ділянок полкової землі. У 20-х роках XVIII ст. Г. Квітка зайняв полкову землю в урочище Дігтярної долини. На землях, в урочищах Недоводієво, Гречане він заснував с. Сосновка. У "дачах" Циркунівської сотні отримав близько 400 дес. орної, сінокісної землі та близько 160 дес. лісу [1, с. 310].

Сини Г. Квітки наслідували приклад батька. У відомостях про землі Золочівської сотні йдеться про те, що Р. Квітка у 20-х рр. XVIII ст. захопив "казачьих земель, сенокосов и прочих угодиев немалое число" і заснував на них села Ореховку, Нехотеєвку та Романовку [1, с. 311].

Приховуючи свої наміри, Р. Квітка іноді оформляв угоди на інших осіб. У 1723 р. Р. Квітка одержав "поступное письмо" від козаків Золочівської сотні на хутір в "дачах" Босової долини, у якому йшлося про те, що жителі Золочева "поступилися" сотникові Квітці "і дітям ево й свойственникам у своїх золочевских дачах зовомой Босовой долини хутір, ліс, орні й неорні поля, косовиці, який володіти вечно й безповоротно" [1, с. 311]. Усе виглядало так, начебто добровільно віддали "надлишки" своєї землі. Насправді золочевці не мали наміру віддавати землі.

Багато земель було у володінні родини Шидловських. Так, Ф. Шидловський в 1691 р. одержав по "учинку" від свого тестя Г. Донця с. Двурічне із землею, лісом, косовицями й іншими угіддями "что поступился ему он, Григорий, за дочерью своею приданое, а в нем пашни 40 четьи (60 дес.) да на речке Ольшанке две пригожие мельницы со всяким мельничным заводом". Отримав згоду від влади на те, щоб із земель ольшанських і валковських жителів йому було "приміряне" землі 975 дес. з дозволом "лес селидобной и дровяной сечь в ольшанском и люботинском лесу" [4, с. 35].

Полковник Ф. Шидловський прийняв у харків'янина Ф. Осипова, люботинців В. Логвиненко, А. Копустяненко й ольшанця В. Топчинко по "поступці" 2 пасічних місця в Ольшанському лісу, 50 дес. "дикого" поля й 30 дес. косовиці, де заснував с. Всесвятське. Він домігся від каменських, двурічанських, куп'янських і бурлуцьких жителів "відмови" землі у верхів'я р. Двурічна, косовиці і лісових угідь у тих же урочищах; у сеньковських жителів він забрав шляхом "учинку" 180 дес. орної землі й 90 дес. косовиці [3, с. 125].

Згодом частина володінь перейшла племінникам Лаврентію й Василю Шидловським [1, с. 309]. Вони не тільки успадкували частину володінь свого дядька, але й за його прикладом продовжували збільшувати земельну маєтності. Харківський полковник М. Куликовський писав генералові Апраксину у вересні 1712 р., що харківські старшини "лестячи" Л. Шидловському, коли він був полковником, віддали йому хутір Піщане з байраками, землями, косовицями й іншими угіддями, "учиняючи угоду начебто продали". Він же М. Куликовський писав, що с. Коротич, що перебувало у 1692 р. у володінні ахтирського полковника Ф. Осипова, близько 1692 р. "невідомо по якому указі" перейшло у володіння Шидловського. Останній купив у 1717 р. в І. Донця-Захаржевського слободу Кременне у 6 верстах від Мерефи й забрав за борги спадкоємну землю у чугуївців Івана й Федора Боргових [1, с. 310].

Полковник у той час був не тільки ватажком, але й, можна сказати, адміністратором на місцевому рівні. Тут він був як гетьман, подібно йому носив булаву й дарував грамоти (універсали). У той же час він був великим поміщиком, тому що влада щедро наділяла землями полковників за їх службу й за вірність полків московському престолу в дні численних смут і повстань в Україні [4, с. 37].

До жалуваних земель полковники скуповували довколишні володіння, а іноді й захоплювали їх самовільно й заселяли черкасами. У такий спосіб складався поступово стан кріпаків у цьому краї, або "підданих черкас", як їх часто називали у документах того часу. Даруванням, скупкою й захопленням земель пояснюється об'єднання тієї значної кількості землі в руках однієї особи полковника, що після нього ставала надбанням усього роду [4, с. 48].

Таким чином, козацька старшина завзято прагнула оволодіти джерелом багатства і влади – землею, отримуючи її декількома шляхами: купівлею, відкритими захопленнями й шляхом обману (підробленням документів, різними махінаціями). Оцінити місце старшини у соціальній ієрархії не можна однозначно. Звичайно, на початку XVIII ст. виділилися уже вищі старшинські родини, але доступ них був досить обмеженим.

Список використаних джерел

1. Багалеї Д. И. Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалеї // Сборник ХИФО. – 1890. – Т. 1. – 237 с.
2. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 2, спр. 209, арк. 10.
3. Лазаревский А. М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 годы / А. М. Лазаревский // Чтение в обществе Нестора летописца. – К., 1898. – Т. 12. – 145 с.
4. Петров Н. К. К истории колонизации Слободской Украины / Н. К. Петров // Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 23–51.
5. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сей час при своїх местах обитают / А. Ригельман. – К.: Либідь, 1995. – 802 с.
6. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков: Кн. изд., 1963. – 460 с.
7. Филарет. Историко-статистическое описания Харьковской епархии / Филарет. – Х., 1859. – Отд. 1: Краткий обзор епархии и монастыри. – 322 с.

Марія Луценко

ФОРМИРОВАНИЕ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНОЙ КАК ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФАКТОР ГЕНЕЗИСА ДВОРЯНСТВА СЛОБОДСКО-УКРАИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В XVIII СТ.

Дан анализ земельного владения казацкой старшины. Показано отношение правительства к казацкой верхушки губернии. Сделан вывод относительно места, которое занимала старшина в социальной иерархии общества.

Ключевые слова: землевладения, дворяне, старшина, имение, казачество.

Maria Lutsenko

FORMATION TENURE COSSACK LEADERS AS AN ECONOMIC FACTOR OF THE GENESIS OF THE NOBILITY SLOBODA UKRAINIAN PROVINCE IN THE XVIII CENTURY.

The analysis of land ownership Cossack. Shows the government's attitude to the Cossack elite province. The conclusion as to the place, which is occupied by the foreman in the social hierarchy of society.

Key words: land, nobles, the foreman, estate, Cossacks.